

УДК 94 (477)

DOI <https://doi.org/10.32782/2307-7778/2025.1.25>**Валерій ЯНУСЬ**

аспірант кафедри історії України, археології та спеціальних галузей історичних наук
Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка,
вул. М. Кривоноса, 2, м. Тернопіль, Україна, 46027 (yanus.2001@ukr.net)

Valerii YANUS

PhD student at the Department of History of Ukraine, Archeology and Special Branches of Historical Science
Ternopil Volodymyr Hnatiuk National Pedagogical University,
M. Kryvonis, 2, Ternopil, Ukraine, 46027 (yanus.2001@ukr.net)

Володимир КІЦАК

доцент кафедри історії України, археології та допоміжних галузей історичних наук
Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка,
вул. М. Кривоноса, 2, м. Тернопіль, Україна, 46027 (Kitsak@tnpu.edu.ua)

Volodymyr KITSACK

PhD (History), Associate Professor at the Department of History of Ukraine, Archeology and Special Branches
of Historical Science
Ternopil Volodymyr Hnatiuk National Pedagogical University,
M. Kryvonis, 2, Ternopil, Ukraine, 46027 (Kitsak@tnpu.edu.ua)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7180-0588>

РОЗВИТОК ОБОРОННИХ СПОРУД ТЕРЕБОВЛЯНСЬКОЇ ФОРТЕЦІ ВІД РАНЬОГО ЗАЛІЗНОГО ВІКУ ДО ЧАСІВ РУСІ

Анотація. У статті здійснено комплексний аналіз етапів розвитку оборонної архітектури Тербовлянської фортеці від раннього залізного віку до періоду Русі. На основі результатів археологічних розкопок, писемних джерел та історико-архітектурних досліджень схарактеризовано конструктивні особливості фортифікаційних споруд – валів, ровів, дерев'яних укріплень і технік зміцнення схилів. Особлива увага приділена адаптації систем оборони до природного рельєфу, зокрема використанню мисового розташування укріплень, ескарпування та терасування схилів, що давало змогу максимально ефективно використовувати наявний ландшафт для захисту. Окреслено роль дерево-земляних конструкцій, які в поєднанні з кількома лініями оборони (чотири вали з ровами) допомагали ефективно стримувати атаки, зокрема кочових племен, що не мали облогової техніки. З'ясовано, що укріплення будувались з урахуванням досяжності ворога, зокрема вали, розташовували на відстані, що відповідала прицільному радіусу стрільби з луків того часу. У статті також проаналізовано археологічні дослідження, які проводили на території Тербовлі у XX та на початку XXI ст., зокрема під керівництвом провідних українських учених. Окрему увагу приділено хронології формування укріплень на Замковій горі, їхній реконструкції в князівський період та ролі князя Василька Тербовлянського. Розглянуто вплив соціально-політичних чинників на розвиток оборонного будівництва, зокрема становлення князівської влади та зростання загроз від іноземних нападників. Визначено особливості бойових платформ, зрубних стін, гурдицій та бійниць. Підкреслено недостатній рівень використання фланкового обстрілу та кам'яних конструкцій, що свідчить про еволюційний характер розвитку фортифікаційного мистецтва в регіоні. У підсумку доведено, що Тербовлянська фортеця є унікальним прикладом трансформації оборонних споруд упродовж кількох епох, а її вивчення становить важливий складник історії фортифікації України та Європи загалом.

Ключові слова: Тербовлянська фортеця, вал, оборонна споруда, рів, укріплення.

THE DEVELOPMENT OF THE DEFENSIVE STRUCTURES OF THE TEREBOVLIA FORTRESS FROM THE EARLY IRON AGE TO THE RUS' ERA

Abstract. *The article presents a comprehensive analysis of the stages of development of the defensive architecture of the Terebovlia fortress from the Early Iron Age to the Rus period. On the basis of the results of archaeological excavations, written sources and historical and architectural research, the author characterises the design features of fortifications such as ramparts, ditches, wooden fortifications and slope strengthening techniques. Particular attention is paid to the adaptation of defence systems to the natural terrain, in particular, the use of cape fortifications, escarpment and terracing of slopes, which allowed the most effective use of the existing landscape for protection. The role of wood and earth structures, which, in combination with several lines of defence (four ramparts with ditches), allowed to effectively deter attacks, in particular of nomadic tribes that did not have siege equipment, is outlined. It is found that the fortifications were built taking into account the enemy's reach, in particular, the ramparts were located at a distance that corresponded to the targeting radius of archery at that time. The article also analyses the archaeological research conducted on the territory of Terebovlia in the twentieth and early twenty-first centuries, in particular under the guidance of leading Ukrainian scholars. Particular attention is paid to the chronology of the formation of fortifications on Castle Hill, their reconstruction in the princely period, and the role of Prince Vasylo Terebovlianskyi. The influence of socio-political factors on the development of defence construction, in particular the formation of princely power and the growth of threats from foreign attackers, is considered. The features of combat platforms, log walls, gurdjies and loopholes are determined. The author emphasises the insufficient use of flanking fire and stone structures, which indicates the evolutionary nature of the development of fortification art in the region. As a result, it is proved that the Terebovlia fortress is a unique example of the transformation of defensive structures over several epochs, and its study is an important component of the history of fortification in Ukraine and Europe as a whole.*

Key words: *Terebovlia Fortress, rampart, defensive structure, ditch, fortification.*

Постановка проблеми. Упродовж багатьох століть будівництво споруд, цільовим призначенням яких була оборона, вважалось окремою галуззю архітектури. У стародавньому світі та середньовіччі життя всіх, хто перебував у межах споруди, безпосередньо залежали від якості збудованого укріплення. Звичним явищем для людей того часу були як сутички між племенами, протодержавними утвореннями, так пізніше і війни між князівствами. Окрім того, тогочасні люди жили в умовах постійної небезпеки набігів кочівників. Відповідно, фортифікаційні споруди набували дедалі більшого значення.

У літописах часів давньої Русі є значна кількість описів облог та оборони фортець. Також там знаходимо відомості про зведення укріплених поселень, які на той час називалися градами. Проте найбільш вагомим джерелом для дослідження давньоруських укріплень залишаються їхні залишки – городища. Для всебічного вивчення військово-інженерного мистецтва предків сучасних українців необхідно враховувати аналіз письмових джерел, результати археологічних розкопок та архітектурно-історичних досліджень.

Мета статті – розглянути особливості розвитку оборонної архітектури від раннього залізного віку до давньоруського періоду на прикладі Теребовлянської фортеці.

Археологічні дослідження на території Тернопільщини проводять понад сотню років. Значний внесок у цю царину зробив польський науковець В. Демитрикевич, який провів дослідження на Семенівському городищі в урочищі Замчисько, що безпосередньо пов'язують з річковою пристанню та торгово-ремісничим пунктом літописної Теребовлі [1]. На початку XX ст. дослідник археологічних пам'яток Богдан Януш, завдяки співпраці з Подільським музеєм, що в Тернополі, написав працю «Минуле і сучасне Тернопільського воєводства». Ця робота вважається першою археологічною публікацією, у якій зведено матеріали з Поділля [2].

Інформативними є і роботи польського вченого-краєзнавця Александра Чоловського, зроблені в останні роки XIX ст. Науковець часто використовував джерела з архівів, які наразі не є

доступними для дослідників. Також А. Чоловський особисто відвідав деякі фортеці Галичини, зокрема Тербовлянський замок [3].

У 1925 році завідувач музею Наукового товариства ім. Т. Шевченка Ярослав Пастернак провів перші дослідження замку в Тербовлі [4].

У період німецько-радянської війни (1941–1944 рр.) вивчення історичних пам'яток очевидно не проводили, однак уже з 50-х років XX ст. оборонні споруди на території Тернопільщини досліджували представники археологічних шкіл, зокрема львівської та київської. З 1984 р. пам'ятки Західного Поділля активно вивчала Прикарпатська експедиція Інституту археології АН СРСР, яким керував Б. Тимошук. Серед іншого, вони досліджували язичницькі городища на Збручі – святилища X–XIII ст. Того ж року були проведені дослідження на Замковій горі в Тербовлі [5].

Дослідження Тербовлянської фортеці в 1986–1988 рр. продовжили М. Ягодинська та Б. Тимошук. Основну увагу науковці звертали на поселення й городище на Замковій горі [6]. У 1988 р. розвідки в місті Тербовля та селищі Микулинці проводили також члени архітектурно-археологічного загону Звенигородської експедиції Інституту суспільних наук АН УРСР. Дослідження проводили за керівництва В. Чорноуса. Основною їх метою було «з'ясування умов залягання культурного шару давньоруського часу» [7, с. 102]. У результаті проведення цих робіт науковці виявили, що замок XVI ст. в селищі Микулинці був збудований на місці городища, зведеного в XI–XIII ст. [7, с. 102].

Значний внесок у дослідження городищ часів давньої Русі зробила науковиця М. Ягодинська. Окрім розкопок історичних пам'яток на Замковій горі в Тербовлі, вона проводила дослідження Замчища в с. Крутилів, Замкової Гори та Бабиної Гори у Старому Збаражі, а також провела значну кількість розвідок на території Тернопільщини загалом [8, с. 105].

Дослідження давньоруських городищ в області відбувалися також за участі Тернопільської обласної інспекції охорони пам'яток історії та культури. Ця організація з'явилась у результаті «злиття» Тернопільського обласного краєзнавчого музею та структури Інституту археології НАН України – ДП ОАСУ «Подільська археологія». Очолювана такими досвідченими дослідниками, як Б. Строцький та М. Ягодинська, інспекція згуртувала у своїх межах молодих учених. Серед них – В. Ільчишин, С. Грабовий, О. Дерех, М. Бігус, А. Загородній, М. Строцький, А. Чокан. Загалом вони відкрили та обстежили 12 городищ. Археологічні розкопки проводили на території Кременецького, Тернопільського, Скалатського, Червоногородського, а також, власне, Тербовлянського замків [9].

З 2004 р. дослідженням оборонних споруд та пам'яток слов'янського та княжого періоду займався також археолог Роман Миська. Під його керівництвом два городища було відкрито, а ще три – локалізовано біля с. Біла (Чортківський район). Також він дослідив городище неподалік с. Нова Гута (Чортківський район) та займався стаціонарними дослідженнями в Тербовлі [10].

У 2006 р. аспірант Інституту археології НАН України Б. Завітій провів розріз валів, а також частково вивчив городище ранньозалізної епохи поблизу Тербовлі [11]. Так, замок і городище в Тербовлі неодноразово ставали об'єктами археологічних досліджень. Однак з огляду на те, що оборонні споруди в цьому місті становлять виняткову історичну значущість, актуальність подальших досліджень залишається напрощуд високою.

Слов'янські городища VI–VII ст. здебільшого розміщувалися на межі степу та лісостепу. Імовірно, це було пов'язано з небезпекою нападів номадів [10, с. 156]. Проте в болгар, аварів, печенігів, угорців та інших кочових народів зазвичай не було регулярного організованого війська. Відповідно, вони не вміли вести тривалі облоги, які передбачали використання облогової техніки та інженерних рішень. Основною метою нападів кочовиків було захоплення

майна, полонених та худоби. Якщо ж на шляху кочового народу було укріплення – його намагалися захопити зненацька. У разі потужного опору номади відступали. Жоден із кочових народів, які приходили під стіни Теребовлі, не мав ніякої облогової техніки. Навіть виробництво драбин у достатній кількості вимагало певних навичок, якими навряд чи володіли степовики. Про тарани, якісь аналоги требюшетів, катапульти, карабаліст і говорити не доводиться. Про це немає ні письмових згадок, ні археологічних свідчень. Тому облоги натомість були рідкісним явищем на той час, а штурми вели за використання великих мас спішеною кавалерією без використання облогової техніки і технологій. Саме тому фортеці на території Галичини були хоч і великими, проте складалися здебільшого з валів із дерев'яними каркасами та ровів. Інколи застосовувалося штучне ескарпування занадто пологих схилів. Усе це диктувалося прив'язкою до рельєфу кожного конкретного місця розміщення фортеці. Вали зазвичай посилювалися різними типами палісадів та дерев'яних стін. Ранньослов'янські укріплення також були недосконалими й доволі примітивними. Основним завданням таких укріплень була затримка ворога. Захисники знаходили укриття в межах граду, звідки мали змогу вражати ворога списами та стрілами. Слов'яни VIII–IX ст. не мали змоги будувати потужні фортифікаційні споруди з огляду на те, що ранньофеодальна держава тут лише утворювалася [10, с. 157]. Поселення здебільшого належали територіальним общинам, які, зважаючи на свої матеріальні та людські ресурси, не мали змоги будувати потужні укріплення. Князівська влада натомість тільки зароджувалася, а отже, допомога общин-сусідів також була доволі нечастим явищем.

З огляду на ці обставини, укріплення будувалися так, щоб їх основу становили природні перепони. Однак були й винятки, зумовлені незвичними для слов'ян ситуаціями [12, с. 96]. Територія північної частини сучасної Тернопільщини у той час, імовірно, входила до складу дулібського племінного союзу, який утворився в VI–VII ст. Там, вочевидь, існувала сильна центральна влада, здатна акумулювати кошти й залучати значну кількість робітників. Центром цього союзу було Зимнівське городище, яке розташовувалося на пагорбі серед боліт. Його укріплення мали дерево-земляну основу й були досить потужними [13].

У процесі створення укріплень керувались насамперед вибором території – з усіх боків вона мала бути захищеною ярами, річками, болотами та урвищами. Найбільш вдалою локацією був би острівець посеред болота або річки. Таку ділянку потрібно було лише оточити частоколом. Однак територія цих майданчиків була обмеженою, а доступ до них через водойму – утрудненим [12, с. 134].

Найбільшої поширеності на той час набув мисовий тип городища: для його створення вибирали мис, оточений балками чи ярами, або ж той, що розташовувався на межі злиття двох річок. У такому разі городище було доволі добре захищеним крутими схилами з боків або водою, однак залишалося незахищеним із напільного боку – звернутого в бік рівнинної ділянки, з якої доступ до споруди був найпростішим. У цій локації слов'яни створювали штучні укріплення. Починалися ці роботи з викопування глибокого рову. Землю, яку отримували в процесі, насипали вздовж нього, окреслюючи територію, яку необхідно було обороняти. Відповідно, штучний вал значно утруднював атаки слов'янських городищ ворогом.

Використання мисів у створенні фортифікаційних споруд мало низку переваг, зокрема значно зменшувало необхідну кількість вкладеної праці, а отже, і залучення людського ресурсу. Вагомим було й те, що подібні миси розташовувалися майже по всій території сучасної України. Тож основними завданнями залишалися вибір зручного місця та зміцнення його додатковими укріпленнями.

До цього типу укріплень належать, зокрема, вали Теребовлі, археологічні дослідження яких проводили під керівництвом М. Ягодинської. Мис, на якому розташовувалася Теребовлянська фортеця, мав клиноподібну витягнуту форму, а одною з його ключових переваг було

природне зниження в південній частині. Саме городище було розташоване на найвужчій, південній частині мису, а з напільного боку було захищене чотирма дугоподібними рядами ровів та валів. Північна сторона городища не мала природного захисту, тому ділянку із цього боку прикривали широкий рів та вали з додатковими ровами.

Саме ж заселення Замкової гори, імовірно, почалося ще в епоху енеоліту. Його, зокрема, пов'язують із трипільцями. Пізніше на цій локації проживало населення висоцької культури [14, с. 9]. Також на території міста знайдено пам'ятки черняхівської культури [1, с. 93–94; 15, с. 11–12].

Однією з найдавніших відомих пам'яток у Тереховлі, яку пов'язують зі слов'янами, вважається поселення праяської культури. Воно розташоване поблизу річки Гнізна, за 800 м у південному напрямку від Замкової Гори. На цій території археологи виявили й дослідили житло-землянку [16, с. 252]. На околицях Тереховлі також розташовані поселення з вираженими ознаками праяської культури. Слов'янському періоду відповідає і кремаційний могильник, розташований у с. Зеленче на корінному лівому березі річки Серет [17, с. 8–9].

Безпосереднім осередком зародження Тереховлі вважається поселення, яке виникло в другій половині IX століття на території Замкової Гори. Це поселення мало дві частини. Перша з них розташовувалась у межах городища ранньозалізного віку. Поселення було укріплене подвійною лінією валів з напільного боку, які, як стверджує Б. Тимошук, зведені ще в період ранньозалізного часу [18, с. 58].

Деякі науковці пов'язують появу городища на Замковій горі в Тереховлі з князем Васильком Тереховлянським. Про це йдеться, зокрема, у «Повісті минулих літ» Нестора [19, с. 152]. Однак така теорія зараз вважається помилковою: чотири вінці валів, розташованих у північній частині городища, існували ще до приходу на цю територію Василька Ростиславича. Найдавніші з них – третій і четвертий вали (якщо рахувати їх від стрілки мису з південної частини) – спорудили ще на початку раннього залізного віку. Їх слов'яни використовували до початку X ст. Окрім того, поблизу є споруди, датовані кінцем IX – початком X ст. Це припущення цілком логічне, однак його підтвердження потребує додаткових археологічних досліджень [12, с. 34].

У давньоруський період були зведені, а згодом постійно підсилювалися й зміцнювалися лише перші два вали. Саме вони є найвищими, а також мають добре збережені рештки зрубних дерев'яних фундаментів усередині. Ці конструкції використовували для зміцнення валів, надання їм якомога крутіших схилів та збільшення висоти. Кліти заповнювали втрамбованим ґрунтом, який вилучали з рову під час його спорудження. Найбільший вал – другий – датують початком X століття. Його конструкція була досить складною: в основі – кам'яна крепіда 0,4 м заввишки та 1,6 м завширшки. З внутрішнього боку до неї були прикріплені дерев'яні кліти каркасно-стовпової конструкції [12, с. 38–39]. У кінці XI – на початку XII ст. князь Василько Ростиславич досипав та реконструював другий вал до висоти, яка нині перевищує 3 м. Тоді ж, близько 900 років тому, вал був набагато вищим. На його вершині збудували зрубні стіни з дерева. Наразі від них залишилися рештки колод та вугілля в рові. З внутрішнього боку до цього валу прилягали господарські та складські приміщення, житлові кліти для дружинників, шириною понад 3 м. У процесі цієї самої реконструкції був суттєво збільшений оборонний рів: його розширили до 8 м та поглибили до 2 м [12, с. 40].

На початку XII ст. також збудували перший вал. Він відокремлював князівський палац із двором. В основі валу були житлові порожнєтлі кліти для дружинників. Їхні стелі засипали товстим шаром землі, тож вони могли використовуватися як бойовий майданчик. Спереду до клітей був присипаний вал, на якому була дерев'яна оборонна стіна. Реконструкції та досипання цього валу проводились у XII та в II половині XIII ст. – у післямонгольські часи. [12, с. 48].

Як і в усіх городищах, розташованих на території Тернопільщини, довжина валів була безпосередньо пов'язана із шириною мису. У Теребовлі вони становила близько 75 м у тій локації, де збудували перший вал. Другий вал був довжиною 110 м і був дещо вигнутим. Така форма валу була доволі ефективною, адже відкривала ширші можливості для ведення фронтального обстрілу [12, с. 22–24].

Третій вал збудували ще у ранньозалізний період. Найбільш імовірний час його заснування – IX–VII ст. до н. е. Він має півкруглу форму, а його довжина – понад 140 м. Через заокруглену форму цей вал був певним чином видовжений, а отже, на ньому можна було розміщувати значну кількість лучників та воїнів, які метали каміння та списи. Також заокруглена форма давала змогу ефективно вести фронтальний вогонь та уникати появи «мертвих зон». При цьому ширина даного мису має не більш ніж 125 км, тому вороги могли одночасно підходити до валів фортеці лише в обмеженій кількості, збільшуючи цим шанси обложених відбити штурм [12, с. 22–24].

Найдалі від сучасної стрілки мису й найпівнічніше розташовувався четвертий вал. Він мав найбільш округлу форму, що давало можливість вести фронтальний вогонь досить ефективно [12, с. 22–24]. Третій та четвертий вали розташовані на відстані приблизно 50 м одне від одного, і таке розміщення не є випадковим. Луки, з яких степовики здатні були стріляти на відстань 400 м, з'явилась у них не раніше IX ст. до н. е., однак поширювалися доволі повільно. Втульчасті наконечники стріл кіммерійців, які виготовляли з бронзи, з'явилися приблизно в той же час. Однак 400 м – це вистріл по параболичній траєкторії. Натомість прицільна здатність за настільної траєкторії, яка була єдиною ефективною траєкторією, оскільки стріла летіла на максимальній швидкості, не перевищувала 100 м. Водночас землеробські народи, зокрема предки слов'ян, не мали в арсеналі луків такої ж потужності. Здебільшого наконечниками стріл були оброблені кремінні відщепи. Також використовували кістяні наконечники. Найрідкіснішими знахідками на археологічних розкопках є черешкові бронзові наконечники, що частково скидаються на хвіст ластівки. Однак спільною рисою всіх цих видів наконечників є те, що використовували їх лише з малопотужними луками. Тому прицільна здатність настільного пострілу з лука була близько 50 м. Це, відповідно, і є відстань між третім валом та четвертим валом. Тому якщо ворог зможе оволодіти четвертим, захисники зможуть максимально ефективно його обстрілювати. Водночас лучники-оборонці перебували під захистом заборол третього валу [20, с. 268–271].

У VIII–X ст. для організації оборонної діяльності найважливішими були не укріплення з дерева, а саме земляні перепони – викопані спеціально рови та природно утворені схили пагорба. Якщо ці схили не були достатньо крутими, їх підправляли штучно. Приблизно на середині висоти цього схилу робили горизонтальну терасу, через що верхня його частина ставала більш крутою. Таку методику, як терасування, використовували досить часто в давньоруських городищах. Землю, отриману при ескарпуванні, зазвичай скидали в яр, тому археологічно простежити цей процес досить важко. Кращого збереження зазнали рови. У Теребовлі вони супроводжують усі чотири вінці валів. Найбільш вивченими нині є рови, розташовані перед другим валом. У деяких місцях розкопок, які проводила Марина Ягодинська, рів був завглибшки до 2 м від сучасної поверхні. Слідів цегляного, кам'яного чи дерев'яного ескарпу чи контрескарпу в рову наразі не виявлено. Також не знайдено будь-яких додаткових укріплень рову. Проте досліджена лише невелика ділянка валу й рову, тому, можливо, після наступних розкопок думка дослідників зміниться [12, с. 27]. Також варто зазначити, що археологи виявили ескарпування схилів Замкової Гори, які розташовувалися від південного кінця мису до самих валів. Їх підсилили дерев'яною стіною зрубного типу, рештки якої було знайдено у XX ст. [21, с. 13].

Загалом усі рови Тереховлянської оборонної споруди були різними за глибиною. Найглибшим станом на сьогодні вважається розміщений перед другим від стрілки мису валом. Висота його стін сягала 2 м, а ширина – понад 8 м. Ширина рову спеціально робилась максимально великою, щоб ускладнити ворогам доступ до валу, а також щоб засипати рів землею чи фашинами було максимально складно або й неможливо. Дерево в ровах Тереховлі не використовувалось через швидке руйнування [21, с. 13].

Попри все, вали були основою, поверх якої завжди стояли стіни. У давньоруські часи там були дерев'яні зруби, які скріплювалися між собою недовгими поперечними стінками. Ці зруби називали городнями, і ззовні вони мали ширину 1 м або 3–4 м (почергово). Фактично це було зовнішнє завершення валових конструкцій. Висота стін зазвичай сягала 3–5 м. Угорі звично розташовувалася бойова галерея-гурдиця, яка частково виступала назовні й у середину. Сучасні дослідники оборонних споруд називають її заборолом. Під час штурму саме в ній перебували захисники, які могли обстрілювати з луків та обливати ворога окропом через бійниці. Верхня частина заборолу завжди накривалася дахом – для захисту воїнів від стріл та природніх опадів. Дослідники, які вивчали оборонні споруди в Тереховлі, підтвердили, що на першому та другому валах були наявні дерев'яні стіни. Однак визначити, якою була висота стін на той час, археологічними методами неможливо, а письмових джерел, які б детально описували конструкції фортеці, не збереглося [22, с. 366–369; 5, с. 125].

Загалом, мисовий спосіб розміщення городищ у слов'ян був найбільш поширеним. Так, система оборони підпорядковувалася природним захисним властивостям рельєфу [23, с. 25].

Планування оборонних укріплень, виявлених у Тереховлі, на той час було характерним для більшості давньоруських міст. Зовнішній вал майже завжди мав заокруглену форму, що давало можливість воїнам ефективно вести фронтальний обстріл. Типовим є і те, що в Тереховлі підтверджено наявність принаймні двох вінців фортифікацій, укріплених ровами та валами. Широко використовували й реконструйований вал ранньої залізної доби. Імовірно, у цій локації був і окремих дитинець, який розміщувався на найвищій та найбільш південній точці мису. У цьому місці був збудований і палац князя Василька Тереховлянського. Також там був зведений ним собор, кам'яне оздоблення якого використали при побудові сучасної фортеці [24, с. 78]. Безпомилково встановити розташування дитинця наразі дуже складно: на місці валів та стін XI ст. були зведені стіни XIV ст., а пізніше – бастей XVII ст. Опісля – у процесі розміщення попереду них рову та укріплень бастіонного типу, яке проводили в другій половині XVII ст., – було остаточно знищено все те, що збереглося з XI ст. [25, с. 132]. Важливим є і те, що в 70-х роках минулого століття, під час зведення літньої естради, будівельною технікою перекопали землю на північ від сучасного нам замку. Так, імовірно, було цілковито знищено все те, що могло бути в тій локації від часів раннього енеоліту [26, с. 21]. Відповідно, археологічні дослідження тут досі ніколи не проводили.

Отже, у процесі еволюції фортифікаційного мистецтва дерево-земляні укріплення Тереховлянської фортеці пройшли значну кількість етапів. Будівничі того часу відповідно з розвитком воєнних стратегій навчилися зводити вищі вали з крутішими схилами, копати та розширювати вже наявні рови, які відігравали вагомий роль для захисту фортеці. Також у давньоруські часи широко використовували дерев'яні конструкції. Вагомою для розвитку фортифікації була поява мистецтва терасування та ескарпування схилів. Для ефективного ведення фронтального обстрілу використовувалась округла форма валів. При цьому були наявні певні недоліки: у Тереховлянській фортеці не використовувався камінь для укріплення стін ровів, мощення валів та зведення фортечних стін. Також воїни не вдавалися до ведення фланкового обстрілу. Принаймні дотепер не виявлено жодних слідів веж, які б виступали за зовнішню межу валів і були б придатними для ведення ефективного фланкового обстрілу. У будь-якому разі оборонні

споруди в Теребовлі залишаються важливим об'єктом для досліджень розвитку фортифікаційного мистецтва від часу раннього залізного віку до часів Руського королівства. Вивчення цього комплексу залишається актуальним, оскільки містить значний потенціал для подальшого аналізу оборонної архітектури та історії Тернопілля.

Література

1. Demetrykiewicz W. 1900 Poszukiwania archeologiczne w powiecie Trembowelskim w Galicyi wschodniej. Materiały Antropologiczno-Archeologiczne i Etnograficzne. Kraków. S. 92–125.
2. Janusz B. Przeszłość i Zabutki województwa Tarnopolskiego. arnopol, 1926. 283 s.
3. Czołowski, Aleksander. Dawne zamki i twierdze na Rusi Halickiej. Lwów: nakł. aut., 1892. 70 s.
4. Пастернак Я. Археологія України. Торонто, 1961. 561 с.
5. Тимошук Б.О. Теребовля – місто Галицької Русі. Галич і Галицька земля. Київ – Галич, 1998, С. 124–127.
6. Ягодинська М. О. Археологічні дослідження давньоруського святилища XII–XIII ст. Західному Поділлі. Населення Прутсько-Дністровського межиріччя та суміжних територій в II пол. першого – на початку другого тис. н.е. Чернівці, 1994. С. 54–56.
7. Черноус В. О. Розвідкові роботи у Теребовлі та Микулинцях Тернопільської області. Нові матеріали з археології Прикарпаття і Волині. Львів, 1991. № 2. С. 101–102.
8. Ягодинська М. О. Археологічні дослідження давньоруських пам'яток на Західному Поділлі. Нові матеріали з археології Прикарпаття і Волині. Львів, 1991. С. 104–106.
9. Строць Б. Звіт про археологічні дослідження Скалатського замку в 2007 році.
10. Миська Р. Г. Літописний Теребовль у світлі археологічних джерел. Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. Вип. 14. Львів: Ін-т українознавства ім. Крип'якевича НАН України, 2010. С. 313.
11. Завітій. Б. І. Дослідження лошнівського городища ранньозалізного віку та його околиць у 2008 р. *Вісник інституту археології Львівського національного університету*, 2009. Вип. 4. С. 111–129.
12. Ягодинська М. Давньоруські пам'ятки Західного Поділля у X–XIII століттях. Тернопіль : ТОВ «Терно-граф», 2018. 288с., іл.
13. Абашина Н. С., Відейко М. Ю. Повість про велике розселення слов'ян. Україна – Історія великого народу. Київ : Кріон, 2011. 256 с.
14. Миська Р. Г. 2004 Звіт про археологічні дослідження на території Теребовлянського, Бучацького та Чортківського р-нів Тернопільської обл. у 2004 р. (рукопис) / 2004/158 архів ІА НАН України.
15. Строць Б. С., Миська Р. Г., Погоральський Я. В. Звіт про археологічні дослідження по вул. кн. Василька, 102 А в м. Теребовля Тернопільської обл. у 2006 році (рукопис). Львів, 2006. 18 с.
16. Миська Р. Г., Погоральський Я. В. Археологічні дослідження у Теребовлі. Львів : АДЛУ, 2006. Вип. 9. С. 249–268.
17. Миська Р.Г. Літописний Теребовль у світлі археологічних джерел. Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. 2010. Вип. 14. С. 313–323.
18. Тимошук Б. О. Дослідження давньоруської Теребовлі. VI Подільська історико-краєзнавча конференція : тези доп., Кам'янець-Подільський, 1985. С. 57–59.
19. Повість минулих літ. Київ : Веселка, 1989. 224 с.
20. Клочко В. І. Озброєння та військова справа давнього населення України. (5000–900 рр. до Р. Х.). Київ, 2006. 337 с.
21. Ягодинська М. Археологічні дослідження в м. Теребовля Тернопільської області та його околиці в 2002 році. Археологічні відкриття України 2001–2002 рр. Київ, 2003. № 1. С. 11–15.
22. Винокур І. С., Телегін Д. Я.. Археологія України : Підручник. Тернопіль, 2004. 480 с. іл.
23. Czołowski, Aleksander. Ikonografja wojenna Jana III. Warszawa, 1930. 39 s.
24. Герета І. Теребовля. Шлях через віки. Львів : «Каменярь», 1997. 127 с.
25. Пастернак Я. На Теребовельському замку. Львів : Діло, 1931. № 2. С. 202.
26. Могитич Р. Архітектурно-археологічні дослідження м. Теребовлі Тернопільської області. *Вісник Ін-ту «Укрзахідпроектреставрація»*. Львів, 1997. № 6. С. 19–22.

27. Czołowski, Aleksander. Jan III i zamek w Olesku. Lwów: Pierwsza Związkowa Drukarnia 1935. 30 s.
28. Вечерський В. Замки і фортеці України. Київ : «Балтія-друк», 2005. 264 с.
29. Миська Р. Г. Долітописний Теребовль. Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. Львів, 2008. Вип. 12. С. 292–303.
30. Миська Р. Г., Погоральський Я. В. Дослідження городищ поблизу с. Біле на Чортківщині. Археологія і давня історія України. Вип. 2. Археологія Правобережної України. Київ : Інститут археології НАН України, 2010, С. 211–219.
31. Строць Л. Історія дослідження оборонних споруд на Тернопільщині. Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. Київ, 2012. Вип. 21, ч. 1. С. 53–65.
32. Строць Л.Д. Археологічні дослідження Скалатського замку у 2008 році. Археологія і давня історія України. Вип. 2. Археологія Правобережної України. Київ : Інститут археології НАН України, 2010. С. 249–253.
33. Чачковський Л. Княжий город Теребовля. *Життя і знання*. Львів, 1932. С. 257–259.
34. Ягодинська М. О., Виноградська Л. І. Археологічні дослідження в м. Теребовлі Тернопільської обл. та його околиці в 2002 р. АБУ в 2001–2002 рр. Київ, 2003. С. 299–302.

References

1. Demetrykiewicz, W. (1900). Poszukiwania archeologiczne w powiecie Trembowelskim w Galicyi wschodniej [Archaeological searches in the Trembowla district of Eastern Galicia]. *Materiały Antropologiczno-Archeologiczne i Etnograficzne*, S. 92–125.
2. Janusz, B. (1926). *Przeszłość i zabytki województwa Tarnopolskiego* [The past and monuments of the Tarnopol Voivodeship]. Tarnopol. 283 s.
3. Czołowski, A. (1892). Dawne zamki i twierdze na Rusi Halickiej [Ancient castles and fortresses in Halych Rus]. Lwów: Nakład autora. 70 s.
4. Pasternak, Ya. (1961). *Arkheolohiia Ukrainy* [Archaeology of Ukraine]. Toronto. 561 s. [in Ukrainian]
5. Tymoshchuk, B. O. (1998). Terebovia-misto Halyskoi Rusi [Terebovia – the city of Halych Rus]. *Halych i Halyska zemlia*, S. 124–127. [in Ukrainian]
6. Yahodynska, M. O. (1994). Arkheolohichni doslidzhennia davnoruskoho sviatylyshcha XII-XIII st. na Zakhidnomu Podilli [Archaeological research of an Old Rus sanctuary of the 12th-13th centuries in Western Podillia]. *Naseleennia Prutsko-Dnistrovskoho mezhrychchia ta sumizhnykh terytorii v II pol. pershoho – na pochatku druhoho tys. n.e., Chernivtsi*. S. 54–56. [in Ukrainian]
7. Chornous, V. O. (1991). Rozvidkovi roboty u Terebovli ta Mykulyntsiakh Ternopilskoi oblasti [Survey work in Terebovia and Mykulyntsi, Ternopil region]. *Novi materialy z arkheolohii Prykarpattia i Volyni*, Vyp. 2, S. 101–102. [in Ukrainian]
8. Yahodynska, M. O. (1991). Arkheolohichni doslidzhennia davnoruskyykh pamiatok na Zakhidnomu Podilli [Archaeological research of Old Rus monuments in Western Podillia]. *Novi materialy z arkheolohii Prykarpattia i Volyni*, Lviv. S. 104–106. [in Ukrainian]
9. Strocen, B. (2007). Zvit pro arkheolohichni doslidzhennia Skalatskoho zamku [Report on archaeological research of the Skalat castle].
10. Myska, R. H. (2010). Litopysnyi Terebovl u svitli arkheolohichnykh dzherel [The chronicle Terebovl in the light of archaeological sources]. *Materialy i doslidzhennia z arkheolohii Prykarpattia i Volyni*, Vyp. 14, S. 313. [in Ukrainian]
11. Zavitii, B. I. (2009). Doslidzhennia loshnivskoho horodyshcha rannożaliznogo viku ta yoho okolyts u 2008 r. [Research on the Loshniv hillfort of the early Iron Age and its surroundings in 2008]. *Visnyk Instytutu Arkheolohii Lvivskoho natsionalnogo universytetu*, Vyp. 4, S. 111–129. [in Ukrainian]
12. Yahodynska, M. (2018). Davnoruskі pamiatky Zakhidnogo Podillia u Kh-XIII stolittakh [Old Rus monuments of Western Podillia in the 10th-13th centuries]. Ternopil: TOV "Terno-hraf". 288 s. [in Ukrainian]
13. Abashyna, N. S., & Videiko, M. Y. (2011). Povist pro velyke rozseleennia slovian [The tale of the great migration of the Slavs]. Kyiv: Krion. 256 s. [in Ukrainian]
14. Myska, R. H. (2004). Zvit pro arkheolohichni doslidzhennia na terytorii Terebovlianskoho, Buchatskoho ta Chortkivskoho r-niv Ternopilskoi obl. u 2004 r. [Report on archaeological research

in the Terebovlia, Buchach, and Chortkiv districts of Ternopil region in 2004] (Manuscript). Archive of the Institute of Archaeology NAS of Ukraine.

15. Strocen, B. S., Myska, R. H., & Pohoralskyi, Ya. V. (2006). Zvit pro arkheolohichni doslidzhennia po vul. kn. Vasylika, 102 A v m. Terebovlia Ternopilskoi obl. u 2006 rotsi [Report on archaeological research at 102A Knyaz Vasylo Street in Terebovlia, Ternopil region, in 2006] (Manuscript). Lviv. 18 s. [in Ukrainian]

16. Myska, R. H., & Pohoralskyi, Ya. V. (2006). Arkheolohichni doslidzhennia u Terebovli [Archaeological research in Terebovlia]. Lviv: ADLU, Vyp. 9, S. 249–268. [in Ukrainian]

17. Myska, R. H. (2010). Litopysnyi Terebovl u svitli arkheolohichnykh dzherel [The chronicle Terebovl in the light of archaeological sources]. Materialy i doslidzhennia z arkheolohii Prykarpattia i Volyni, Vyp. 14, S. 313–323. [in Ukrainian]

18. Tymoshchuk, B. O. (1985). Doslidzhennia davnoruskoi Terebovli [Research on the Old Rus Terebovlia]. VI Podilska istoriko-kraieznavcha konferentsiia: tez dop., S. 57–59. [in Ukrainian]

19. Povist mynulykh lit [The Tale of Bygone Years]. (1989). Kyiv: Veselka. 224 s. [in Ukrainian]

20. Klochko, V. I. (2006). Ozbroyennia ta viiskova sprava davn'oho naselennia Ukrainy (5000-900 rr. do R.Kh.) [Weapons and military affairs of the ancient population of Ukraine (5000-900 BC)]. Kyiv. 337 s. [in Ukrainian]

21. Yahodynska, M. (2003). Arkheolohichni doslidzhennia v m. Terebovlia Ternopilskoi oblasti ta yoho okolytsi v 2002 rotsi [Archaeological research in the town of Terebovlia, Ternopil region, and its surroundings in 2002]. Arkheolohichni vidkryttia Ukrainy 2001–2002 rr., Vyp. 1, S. 11–15. [in Ukrainian]

22. Vinokur, I. S., & Telegin, D. Ya. (2004). Arkheolohiia Ukrainy [Archaeology of Ukraine]. Ternopil. 480 s. [in Ukrainian]

23. Czołowski, A. (1930). Ikonografja wojenna Jana III [Military iconography of John III]. Warszawa. 39 s.

24. Hereta, I. (1997). Terebovlia. Shliakh cherez viky [Terebovlia. The path through the ages]. Lviv: Kameniar. 127 s. [in Ukrainian]

25. Pasternak, Ya. (1931). Na Terebovelskim zamku [On the Terebovlia castle]. Dilo, Vyp. 2, S. 202. [in Ukrainian]

26. Mogytich, R. (1997). Arkhitekturno-arkheolohichni doslidzhennia m. Terebovli Ternopilskoi oblasti [Architectural and archaeological research of the town of Terebovlia, Ternopil region]. Visnyk Instytutu "Ukrzakhidproektrestavratsiia", Vyp. 6, S. 19–22. [in Ukrainian]

27. Czołowski, A. (1935). Jan III i zamek w Olesku [John III and the castle in Olesko]. Lwów: Pierwsza Związkowa Drukarnia. 30 s.

28. Vecherskyi, V. (2005). Zamky i fortetsi Ukrainy [Castles and fortresses of Ukraine]. Kyiv: Baltia-Druk. 264 s. [in Ukrainian]

29. Myska, R. H. (2008). Dolitopysnyi Terebovl [Pre-chronicle Terebovl]. Materialy i doslidzhennia z arkheolohii Prykarpattia i Volyni, Lviv. Vyp. 12, S. 292–303. [in Ukrainian]

30. Myska, R. H., & Pohoralskyi, Ya. V. (2010). Doslidzhennia horodysheh poblyzu s. Bile na Chortkivshchyni [Research on hillforts near the village of Bile in the Chortkiv region]. Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy. Kyiv: Instytut arkheolohii NAN Ukrainy. Vyp. 2, S. 211–219. [in Ukrainian]

31. Strocen, L. (2012). Istoriia doslidzhennia oboronnykh sporud na Ternopilshchyni [History of research on defensive structures in Ternopil region]. Novi doslidzhennia pamiatok kozatskoi doby v Ukraini, Vyp. 21, part 1, S. 53–65. [in Ukrainian]

32. Strocen, L. D. (2010). Arkheolohichni doslidzhennia Skalatskoho zamku u 2008 rotsi [Archaeological research of the Skalat castle in 2008]. Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy, Vyp. 2, S. 249–253. [in Ukrainian]

33. Chachkovskyi, L. (1932). Kniazhyi horod Terebovlia [The princely town of Terebovlia]. Zhytia i znannia, S. 257–259. [in Ukrainian]

34. Yahodynska, M. O., & Vynohrodska, L. I. (2003). Arkheolohichni doslidzhennia v m. Terebovli Ternopilskoi obl. ta yoho okolytsi v 2002 r. [Archaeological research in the town of Terebovlia, Ternopil region, and its surroundings in 2002]. Arkheolohichni vidkryttia Ukrainy 2001–2002 rr., S. 299–302. [in Ukrainian]